

Б.Н. Бияров
А.М. Картаева

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен Қазақстан
(E-mail: biyar@mail.ru, kartaeva2011@mail.ru)

Ұлы Жібек жолында кездесетін кейбір этнонимдердің этимологиясы

Аңдатпа. Мақалада ұлы Жібек жолында кездесетін кейбір этнонимдердің этимологиясы зерттеледі. Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан ел, ұлыстардың аттарына (этнонимдерге) ішінара этимологиялық талдау жасалады. Жасалған талдаулар сол кездегі ру-тайпалар туралы мәліметтерден хабардар етеді. Мұндағы этнонимдердің кейбірі күні бүгінге дейін сақталған, кейбірі басқаша атала бастаған, енді біреулері біздің заманға жете алмағандығы пайымдалады.

Ұлы Жібек жолы көптеген ел, тайпа, ұлыстарды басып өткені тарихтан белгілі. Жібек жолы бойында орналасқан елдер Жібек жолы арқылы саудасын жүргізіп, енді бірі керуен жолдарының қауіпсіздігіне жауапты болған.

Авар, Қарлұқ, Құрықан, Қырғыз, Қытай, Он оқ, Согды, Табғач, Таңғұт, Татар, Түпнұт, Түргеш, Үрүм, Чігіл этнонимдерінің шығу тарихы мен этимологиясы көрсетіліп, оларға сипаттама беріледі. Кез келген атау, ол – мейлі, топоним болсын, мейлі этноним болсын, ерекше белгіге қарай қойылатыны белгілі. Әрбір атаудың өзіне тән ерекшелігі – олардың кәсібіне байланысты болды.

Қытай этнонимі, көптеген басқа этнонимдер сияқты, ол елге сырттан таңылған делінеді. X-XI ғасырларда Солтүстік Қытайды басып алып, Ляо мемлекетін құрған моңғол тектес қидан тайпасының атынан қалыптасқан этноним деп дәлелдейді. Бұл атаудың Европа, Ресей жаққа кеңінен тарап кетуіне Қытан/Қидан мемлекетімен сауда-саттық жасаған көпестердің ықпалы көп болғаны айтылады. Ұлы Жібек жолы осы қытайлар құпия өндірген жібек маталарын саудалау үшін пайда болғаны тарихтан белгілі. Негізгі жол Қытай – Орта Азия – Византия – Иран – Европа бағытында жүргенімен, оның жан-жаққа тараған көптеген тармақтары болғаны қазіргі кезде анықталып отырғаны мақалада жан-жақты сөз етіледі.

Мақала BR10965370 «Ұлы Жібек жолының топонимиясын ғылымдар тоғысында зерделеу» атты Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен мақсатты бағдарламалық жоба аясында жазылды.

Түйін сөздер: Ұлы Жібек жолы, этноним, топоним, этимология, тіл, тарих, ру-тайпа, түркі тілі, көне түркі ескерткіштері.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-293-302>

Түсті: 10.09.2022 / Жариялауға қабылданды: 23.10.2022

Кіріспе

Ұлы Жібек жолы б.э.б. II ғасырдан бастап Шығыс Азиядан Жерорта теңізіне дейін салынған көне керуен жолы екені бәрімізге белгілі (Қазақстанның физикалық географиясы, 2008). Көне Қытайдың Сиан-Ланьчжоу-Дуньхуан қалаларынан бастау алатын керуен жолы, негізінен, қытай жібегін саудалау мақсатында пайда болды. «Ұлы Жібек жолы» терминін алғаш енгізген (1877 ж) неміс географ-ғалымы Ф.фон Рихтгофен жолдың осы ерекшелігін ескерген.

Алғашқы кезеңінде, Жібек жолы Такла-Макан шөл даласын айналып өтуге байланысты екі бағытта соқпақ салды: оңтүстік жол Гаочан – Тянь-Шанның күнгей жағы – Қарашар – Куча – Ақсу – Ыстық көл – Шу – Талас – Исфара бағытымен жүрсе, солтүстік жол Гаочан – Жоңғарияның күнгейі – Үрімші – Манас – Күркіреусу – Еренқабырға – Іле – Орта Азияға қарай бет алған (Гумилев, 1994, 40, 41).

Жібек жолының кезекті бір даму кезеңі Бірінші Түркі қағанатының пайда болуынан басталады. Көне түріктер 570-ші жылдардан бастап, Жібек жолын бақылауға алып, саудагер соғдыларға емін-еркін сауда жасауға жағдай жасайды (Мамлеева, 1999, 53). Сол кезде Жібек жолы Түркі даласына да тарамдалып, Өтүкен, Енисей, Орталық Қазақстан, Еділ бойына дейін керуендер жол тартып көптеген елдерді басып өтеді.

Тарихшы, географ ғалымдардың зерттеулері бойынша, әрине, сауда жолдары Жібек жолынан бұрын да болған. Сақ, ғұн қорымдарынан табылып жатқан қытай жібегі мен ақшаларының белгілері түйелі керуендердің Евразия далаларын ежелден шиырлап келгенін дәлелдейді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ұлы Жібек жолының ономастикасын зерттеу ғылымда кенже туып, кеш қалып келе жатқан салаға жатады. Көптеген еңбектер Жібек жолының тарихын, географиясын қарастырады да, ономастиканы айналып

өтеді. Ондағы жалқы есімдердің мағынасын ашуға бара бермейді. Себебі ономастикалық бірліктердің этимологиясын ашудағы қиындықтарда жатса керек. Ал Ұлы Жібек жолы Қытайдан басталып, түркі, парсы, үнді елдерін басып өтіп, Еуропа елдеріне дейін барғаны белгілі. Мақаланың мақсаты осы олқы тұсты толықтыру, яғни керуен жолдарындағы ел-жұрттың, ру-тайпаның аттарын зерттеу болып табылады. Оның ішінде даулы пікірлері көп болып келетін этнонимдердің этимологиясына тілдік шолу жасалады

Зерттеу жүргізу барысында салыстырмалы-тарихи, ретроспективті, ареалдық, статикалық, этиологиялық зерттеу әдістері қолданылды. Авторлар бір этнонимнің этимологиясы туралы бұрын айтылған пікірлерді келтіріп, салыстыра қарап, содан кейін ғана өз болжамдарын ұсынды. Берілген этнонимдердің этимологиясын осыған дейін ұсынған Ә.Қайдар, Қ.Сартқожаұлы, В.Махпиров, Т.Қайыркен, Л.Гумилев, т.б. ғалымдардың еңбектері, сонымен қатар «Древнетюркский словарь», М.Қашқаридың «Түркі тілдерінің сөздігі» сынды көлемді зерттеулер негізге алына отырып, әр этнонимнің шығу тегіне байланысты авторлардың өз тұжырымдары ұсынылды. Өзіне дейінгі жазылған тұжырымдарды теріске шығармай, өздігінше жаңа көзқарас білдірді немесе сол айтылған тұжырымдардың бірін қолдады. Этнонимнің мағынасын анықтауда, авторлар, тарихи, географиялық жағдайларды ескеріп, солармен атаудың шығу себептерін (этиологиясын) байланыстыра қарастырды. Жалқы есімдер, оның ішінде этноним, ғылыми талапқа сай тілдік, тарихи және географиялық аспектілерде қаралды.

Талдау

Біздің зерттеуіміздің негізгі мақсаты – Ұлы Жібек жолы бойында кездесетін этнонимдердің этимологиясын ашу. Осы мақсатқа сәйкес аймақ этнонимдерін зерттеуде мынадай міндеттер қойылды: - керуен жолдарында белгіленген, картаға түскен ру-тайпа аттарын түгел жинақтап,

жүйелеу; - этнонимикада семантикалық анализ ұғымдарын қалыптастыру; - атаулардың номинациялық типтерін және уәждену (мотивация) ерекшеліктерін теориялық тұрғыдан қарастыру; - субстратты этнонимдер этимологиясына талдау жасау.

Абар/Авар. Көптеген зерттеушілер Абар этнонимін Жужан этнонимінің баламасы деп таниды (Мысалы: С.П.Толстов, А.Н.Бернштам т.б.). Ал қытай зерттеушісі Лю Маоцай европалық зерттеушілердің жужандар мен абарларды теңестіруі толық дәлелденбегенін атап көрсетеді (Малявкин,1981,172-173). Л.Н.Гумилев, Ф.Симокаттаның ескертуіне сүйеніп, Абар мен Авар тайпалары бір емес деген көзқарасты ұстанады. Бумын қаған қайтыс болғанда ақтық жіберген Абар тайпасы дербес ел болған, оларды 554 жылдары Істемі қағанның қолы қиратты. Ал Каспий асып барып Европада пайда болған Авар бөлек халық екенін атап көрсетеді (Гумилев, 1994, 33-34).

Біздің ойымызша, Абар этнонимі парсы. аб «су» (Жеменей,1994,212) + ар «адам, ел» (Махпиров, 1997, 87) сөздерінен бірігіп, абар «су адамдары» мағынасын береді, өйткені Абар тайпасы Арал теңізінің маңын жайлаған. Бұл атауды құрамында парсы тілді соғдылар бар эфталиттер беруі мүмкін.

Істемі бастаған Батыс Түркі қағанатының әскері жужандарды, абарларды және хуни, уар, огор сияқты ұсақ тайпаларды қирата жеңіп, Еділден әрі асыра қуып тастайды. Бұл қашқындар енді Авар деген атпен Византияның іргесінен бірақ шығады (Гумилев,1994,34). Мұндағы авар этнонимі көне түркі. ав «жинау», авар «жиналу» (ДТС,1969,69) сөздерінен шығатынын байқау қиын емес, өйткені, шынында да, бұлар әр тайпаның қалдығынан құралған еді. Атап айтқанда, түркілерден жеңілген жужандар, абарлар, эфталиттер, хуни, уар (вар), огор т.б. этностар жинақталып қалған еді. Бұл жауынгер тайпалардың қалдығы бір ел болып бірігіп, Европаның «біраз шаңын қағады» (Гумилев).

Қарлық/Қарлұқ. Қарлық этнонимінің түркі тілінен жасалғаны анық болса да,

этимологиясы оңай ашылатын сияқты болса да, бірнеше көзқарас бар: 1. Қалың қардың кеселінен Оғыз қағаннан бөлініп қалған бірнеше тайпаны қарлық «қар адамдары» деп атап кетіпті деген аңызды келтіреді Березин, Кононовтар (Махпиров,1997,105). М.Қашқари, осы аңызды құптағандай, қарлұқтарды «... олар да оғыздар секілді түркімендер» дейді (Қашқари,1997,533). 2. Дерфер көне түркі. қар «араластыру, қосу» (ДТС,1969,428) түбірінен шығарып, қарлұқ«қаралұқ «араласқандар» деген мағына беретінін айтады (Махпиров,1979,105). Бұл пікірдің де жаны бар, өйткені қарлұқтар чисы, моула және ташылы деген үш тайпадан тұрады (Малявкин, 1981, 186), сондықтан қарлұқтарды кейде «үш оғыз» деп атайтын болған (Гумилев, 1994, 313). 3. Мен, өзімнің «Өр Алтайдың жер-су аттары» атты монографиямда В.И.Иллич-Свитычтің қар, кер, қр түбірі ностратикалық тілдерде «тау», «тас», «шың» мағынасын береді деген пікірі мен Ибн-Калдунның Мұзтауды «Мұзқар» деп жазуына сүйеніп, қарлық этнонимі «таулық» мағынасын береді деген болжам айтқан едім (Бияров, 2002; 2019, 14). Қазіргі зерттеулерге сүйеніп, қарлық этнонимі Тянь-Шань тауының шығыс сілемдері Баркөлтағ және Қарлықтағ оронимдерінен шығады-ау деген болжамға келдік. Мұндағы уәж – қарлықтардың шекарасы осы таулардан басталып, Моңғол Алтайына дейін созылып жатқаны (Малявкин, 1981, 186). Сонда, қарлық/қарлұқ этнонимі «Қарлықтағ тауынан шыққандар» деген трансонимнен пайда болған деуге болады және бұл болжам «қарлы жерліктер (қарлық)», «таулықтар» ұғымдарынан тым алшақ кетіп жатқан жоқ.

Құрықан. Құрықандар Түркі қағанатының солтүстік-шығысында орналасқан түркі тайпасының аты болған (ДТС,1969,469). Қытай. гулигань түрінде жазылған құрықандар қазіргі якут-саха елінің арғы тегі деген пікір қалыптасқан (Гумилев,1994,61).

Құрықан этнонимі туралы моңғол. құраған «қозы» сөзінен, көне түркі. қорыған «күзетші, қорғаушы» сөзінен шығарған бірен-саран болжамнан басқа нақты этимология жоқтың қасы. Біздің ойымызша, көне түркі.

қорыған «бекет, әскери қоныс» (ДТС,1969,458) сөзінен шығады дегендер шындыққа біртабан жақын тұрғандай, бірақ атау ретінде ол тайпаның ерекше белгісін тап басып тұрған жоқ. Кез келген атау, ол – мейлі, топоним болсын, мейлі этноним болсын, ерекше белгіге қарай қойылатыны белгілі. Ал құрықандардың өзіне тән ерекшелігі – олардың темір өндіру шеберлігі. Мәселен, археолог А.П.Окладниковтың айтуынша, ең таза, сапалы темірді осы құрықандар ғана өндіре алады екен (Гумилев,1994,64). Ендеше, құрықан этнонимі көне түркі. қорық «балқытылған темір» (Кайдар, 2005, 225) + ан (көне жұрнақ: ер/ерен, оғұл/оғұлан) тұлғаларынан жасалып, қорықан/құрықан «(темір) балқытушы» мағынасын береді деп есептейміз. Құрықандар қағанатқа бағалы аң терісі мен темір қарулар жіберіп тұрған, ал «... түркілер темірді биік санайды, темірге құрмет қылады» (Қашқари,1997,419).

Қырғыз. Қырғыз этнонимі қытай жазбаларында, көне түркі ескерткіштерінде жиі кездесіп отырады, бірақ этимологиясы әлі ашыла қойған жоқ. Ономаст-ғалым В.У.Махпиров қырғыз этнонимі туралы айтылып келген негізгі-негізгі пікірлерді былайша жинақтайды:

С.Абрамзон, Д.Банзаров т.б.: қырғыз < қырық «сан есім» + уз (көптік жалғауы) арқылы жасалып, «қырық рудан құралған тайпалық бірлестік аты» дейді.

В.В.Радлов: қырғыз < қырық + йүз сан есімдерінен бірігіп, «қырық жүз адамы бар ел» дейді.

Ә.Марғұлан: қырғыз < қыр «дала» + қыз/қызы/кісі «адам» сөздерінен бірігіп, «дала адамдары» деген мағына береді дейді.

А.Вамбери: қырғыз < қыр «дала» + ғыз «көшу» сөздерінен бірігіп, «далада көшіп жүрушілер» деген мән береді дейді.

М.Мукачи: қырғыз < қыр «дала» + оғұз «рулар бірлестігі» сөздерінен бірігіп, «дала оғыздары» мағынасын береді дейді.

К.И.Петров: қырғыз < қыр/қырұ «қызыл» + уз (көптік жалғауы) тұлғалары арқылы жасалып, «қызылдар» деген ұғым береді дейді.

А.Н.Кононов: қырғыз < қырұ «қызыл шырайлы» + уз (көптік жалғауы) тұлғалары арқылы жасалып, «қызыл шырайлы (адамдар)» деген мағына береді дейді.

Н.А.Баскаков қырғыз < қырұ «қызыл» + оғұз «рулар одағы» сөздерінен бірігіп. «қызыл оғыздар» деген мағына береді дейді (Махпиров,1997,102).

Зерттеулер, негізінен, қырық «сан есім», қыр «дала» және көне түркі. қырұ «қызыл» сөздерінің мағына топтасатынын көреміз. «Қызыл, қызыл шырайлы» мағынасына мән берілуі қытай жазбаларында сақталған «Енисей алқабында түсті көзді түрік тайпалары тұрады» деген дерекке сүйенгендіктен болса керек (Кононов,1978,37).

Келтірілген тұжырым, болжамдарды жоққа шығармай, өз болжамымызды ұсына кетуді жөн көрдік. Біздің ойымызша, қырғыз/қырғыз этнонимі көне түркі. қырұқ «қырушы, қиратушы» (ДТС,1969,447) + аз «тайпа аты, этноним» (ДТС,1969,72) сөздерінен тіркесіп, қырұқаз/қырқаз/қырғыз «қырып-жоюшы аз тайпасы» деген мағына береді. Бұл этимологияның уәждері мынадай: 1) Аз тайпасы қырғыздармен көршілес тұрған («Күлтегін», «Тоңқұқ» мәтіндерін қараңыз). 2) Қиыр шетте орналасқан қырғыздарға басқа тайпаларды шауып, тонап, қайтып кетуге жер жағдайы ыңғайлы болған. 3) Аз тайпалары іштей жіктелетінін көреміз, мәселен, «Тоңқұқ» ескерткішінде «Шөлді аз тайпасы» деген ел аталады (24-жол). Ендеше Шөлді аз елі болса, неге Тонаушы (жауынгер) аз тайпасы болмасқа?

Қытай. Қытай этнонимі, көптеген басқа этнонимдер сияқты, ол елге сырттан таңылған. Атап айтқанда, X-XI ғасырларда Солтүстік Қытайды басып алып, Ляо мемлекетін құрған моңғол тектес қидан тайпасының атынан қалыптасқан этноним болатын (Поспелов,2007,246). Бұл атаудың Европа, Ресей жаққа кеңінен тарап кетуіне Қытан/Қидан мемлекетімен сауда-саттық жасаған көпестердің ықпалы көп болған. Олар: қидан/катай/қытай/хытай/китай деп атап кеткен. Ал қытайлықтар өздерін чжунго/жүңго деп атайды: қытай. чжун/жүң

«орталық» + го «мемлекет» (Малявкин,1981) сөздерінен бірігеді. Қытайды парсы тілдес елдер Шың/Чин деп атайды, себебі алғашқы қытай империясының Цинь атауымен байланыстырады. Көне түріктер оларды табғач деп атағаны мәлім.

Ұлы Жібек жолы осы қытайлар құпия өндірген жібек маталарын саудалау үшін пайда болғаны тарихтан белгілі. Негізгі жол Қытай – Орта Азия – Византия – Иран – Европа бағытында жүргенімен, оның жан-жаққа тараған көптеген тармақтары болғаны қазіргі кезде анықталып отыр.

Он оқ. Көне түркі ескерткіштерінде «Он оқ бұдұн» түрінде жазылған (Кт(б), 19-жол). Барлық зерттеушілер Он оқ бұдұн этнонимі Батыс Түрік қағанаты атауының орнына қолданыла беретінін, өйткені этноним Батыс қағанаттың негізгі тайпалары болған Дулудың маңына топтасқан бес тайпа мен Нушибидің маңына топтасқан бес тайпаны қосып «Он оқ бұдұн» деп аталғанын мойындайды (Гумилев,1994,60,147). Мұндай топтастыру 635 жылдары Батыс қағанат қағанының әмірімен жүріп, ежелгі дәстүр бойынша, әр руға бір-бір жебеден таратылып берілгендіктен, Он оқ «он тайпа» атуы пайда болған (сонда, 210-211). М.Қашқари оқ «енші, үлес, бөліс» мағыналы сөз екенін атап көрсетеді (Қашқари,1997,66).

Соғды. Этнонимнің өзі – Соғд, ал Соғдақ «Баласағұнға келіп мекен тепкен бір қауым жұрт. Олар соғдылардан. Бұхара мен Самарқанд арасында тіршілік еткен. Кейін түріктеніп кеткен (Қашқари,1997,531). Соғд этнонимі туралы көптеген болжамдардың ішінде екеуі өктем: 1. Соғд иран. сухта «отпен тазартылған» мағынасынан шығады (Мульдияров,2015,31). 2. Соғд соғд. сақ, скиф, ашқуз этнонимдерімен байланысты шыққан (Обольченко,1992,45).

Соғдылар ежелден шығыс пен батысты жалғастырушы және Ұлы Жібек жолын салған саудагер халық болғаны тарихтан мәлім. Ендеше этнонимнің уәжін осы кәсіптен іздеу керек. Біздің зерттеуіміз бойынша, соғды парсы. соуда «сауда» (Жеменей,1994,296) сөзінен шығатындай. Соғда/соуда сөздеріндегі ғ-у дыбыс алмасуы түркі тілінде бар

құбылыс: жайлағ/жайлау, қыстағ/қыстау. Ал Соғдақ<соғд+дақ (бір нәрсенің молдығын, тәндігін білдіретін жұрнақ; құм+дақ, шаң+дақ) тұлғаларынан жасалып, «саудашыл, саудагер» деген мағына береді. Бұл атау парсы, түркі тілдерінің араласуынан жасалған.

Көбінесе «Алты баулы Соғдақ», көне мәтіндерде «алты чуб Соғдақ», түрінде кездеседі.Бұл атаудың шығу тарихы былай. ШығысТүркіқағанатықұлап,Танимпериясына бағынған кезде (630-шы жылдары), соғдылар да табғаштарға бағынышты күйге түседі және бөліп-бөліп билеуді жақсы көретін Тан империясы соғдыларды алты округке бөліп орналастырады (Малявкин,1981,74-75). Сол кезден бастап, Алты баулы Соғдақ атауы пайда болған. Мұндағы чуб қытай. чжоу/чю «аймақ, облыс» сөзі екені анықталған (ДТС,1969,156).

Табғач. Көне түркі ескерткіштерінде жиі кездеседі және Жібек жолы осы елден басталады. Табғач қытай. thag-bar < thag-bat этнонимі Солтүстік Қытайда қалыптасқан СолтүстікВэй(б.д.386-534жж)династиясының аты (ДТС,1969,526). Л.Н.Гумилевтің айтуынша, Солтүстік Қытайды бір империяға біріктірген Тоба тайпасы болған және ол Тоба-Вэй деп аталған (Гумилев,1994,8).

Профессор Т.З.Қайыркеннің ғылыми еңбегінде табғач этнонимі Тан империясына қарата айтылатыны байқалады (Қайыркен,2008,31,53). Қалай болса да, табғач этнонимі «қытай», «қытайлықтар» мәнінде қолданылғаны анық.

М.Қашқари өз сөздігінде: «Табғаш «машын» елінің атауы... Көне, үлкен нәрсенің барлығы «табғаш едзі» аталады... Табғаш хан дегеннің «мемлекеті ежелгі ұлы хан» мағынасы бар» деген анықтамалар береді (Қашқари,1997,513). Ғалым осы түсініктемелері арқылы табғаш сөзінің этимологиясын ашып беріп тұр: табғач көне түркі. «көне, үлкен (ел)» деген мағыналы сөз екен. Қытайдың ежелден мемлекеттер құрғаны, қала салғаны, жан саны көп екені ескерілген.

Таңғұт. Көне түркі. таңғұт/таңұт, қытай. дансян, моңғол, тангад, орыс. тангуд этнонимі қай тілден жасалғаны белгісіз, өйткені

таңғұттар көне Жун халқы мен тибеттіктердің қосылуынан пайда болған (Гумилев,1960). Таңғұттар тибет-бирма тіл тобында сөйлеген. 982 жылдары таңғұттар күшейіп, Солтүстік Қытайда Си Ся (Батыс Ся) мемлекетін құрады. Си Ся мемлекетін 1225-27 жылдары Шыңғысхан бастаған моңғолдар құлатады (Оссон,1996,179).

Татар. Татар этнонимін көне түркі. тат «жат, бөтен» (ДТС,1969,541) сөзімен байланыстыратын ғалымдар бар (мысалы, Н.А.Баскаков). М.Қашқари тат сөзіне жан-жақты анықтама беріп кеткен: «бүкіл түріктер арасындағы парсыша сөйлесетін адам», «... ұйғыр кәпірлерінің, мұсылмандыққа кірмеген ұйғырлардың атауы» (Қашқари,1997,408-409). Бұл болжамды қолдаушылар тат + ар (көптік мәнді қосымша) тұлғаларымен жасалып, «жаттар, бөтендер» деген мағына береді дейді (Махпиров,1997,110).

В.В.Бартолд татарлар моңғол тектес халық болуы мүмкін деген жорамал айтқан еді, алайда «Түрік сөздігінде»: «Татар – түрік халықтарының бірі» деп анық жазылғын (Қашқари,1997,471).

Алынған нәтижелер

Біздің ойымызша, татар этнонимі қытай. дади/дада «үлкен (көп) жау» сөзінен шығатындай (Русско-китайский словарь, электронды нұсқа бойынша). Атауға уәж болатын нәрсе: «Татарлар Қытайдың солтүстігінде шашырап жатқан көшпелі тайпалардың ішіндегі ең жақын орналасқаны және жан саны мен байлығы жағынан ең мықтысы болған» (К.д,Оссон,1996,63). Қытайлар таңған дади/даду/дада атауына -р (көне көптік жалғауын) кейін түркілер қосуы мүмкін: дадар/татар. Бұл нақты бір тайпаның аты болған, бірақ уақыт өте келе, бүкіл түркі, моңғолға «көп, күшті жау» мағынасымен таңылғаны белгілі.

Көне түркі ескерткіштерінде Тоғыз Татар, Отыз Татар этнонимдері кездеседі (Енисей, «Күлтегін» ескерткіштері). Мұндағы Отыз Татар этнонимі ол тайпаның отыз рудан құралған ірі тайпалық одақ болғанын тағы

да дәлелдейді. Ал Тоғыз Татар этнонимі ойлануды қажет етеді, өйткені Тоғыз Оғыз, Тоғыз Түрк, Тоғыз Теле, Тоғыз Ұйғыр этнонимдері қытай жазбаларында кездеседі (Малявкин,1981,116). Мұндағы көп «тоғыз» не? Нені білдіреді? Біздің ойымызша, Қытайдың солтүстігін мекендеген ірі-ірі тоғыз тайпа: түркі, татар, оғыз (сегіз оғыз, тоғыз оғыз), қырғыз, ұйғыр, теле, қыпшақ, қарлұқ, түркеш – қайталанып айтыла беретін сияқты. Оларды татарлар билеп тұрғанда – Тоғыз Татар, оғыздар бағындырғанда – Тоғыз Оғыз, түркілер жаулап алғанда – Тоғыз Түрк, телелер билікке ие болғанда – Тоғыз Теле, ұйғырлар билегенде – Тоғыз Ұйғыр деп атап отырғанға ұқсайды. Мұнда аз, чік, басмыл, байыркү т.б. кішілеу тайпалар есепке алынбаған секілді.

Тәжік. Тәжіктер – иран тектес, парсы тілдес халық. Шығыс Иран, Ауғанстан, Тәжікстан, Өзбекстан т.б. елдер аумағында қоныстанған (Каландаров,2004,35-т). Тәжік этнонимі парсы. тазик «араб», «мұсылман» деген мағына береді дейді көптеген ғалымдар, өйткені арабтар жаулап алып, ислам дініне енгізген парсылар халифат армиясының құрамына алынып, бірге соғысқан (арабтанған парсылар – Б.Б.) (Бартольд,1963,68). М.Қашқари сөздігінде де тәжік «тәжік» түрінде берілген (Қашқари,1997,445).

Түпүт. Түпүт/Түбүт (Қашқари,1997,412) қазіргі Тибет жері мен елінің түрікше аталуы, яғни Түпүт – әрі – топоним, әрі – этноним. Көне тибеттіктер мықты мемлекет құрып, Табғаштарға (Тан империясына) батыстан қауіп төндіріп тұрған. Түркілермен, көбінесе, одақтас болып отырған (Гумилев,1994,246).

Түргеш. Түргеш/Түргіш (ДТС,1969,599)/ Түргеш – түркі этнонимдерінің бірі. А.Н.Кононов: түргеш < түрк + еш (көптік-жинақтық мәнді қосымша) арқылы жасалып, «түріктер» деген мағына беретінін айтады (Махпиров,1997,96). В.Котвич: түргеш < түрк + еш «ұқсас, сияқты» деген мән беретін сөз екенін айта келіп, кейін осы сөз парсы. ман/ мен сөзімен алмасқан дейді: тюргеш=туркмен «түркілерге ұқсас» (Махпиров,1997,96).

Біздің ойымызша, түргеш көне түркі. түрк + еш (кішірейту мәнді жұрнақ: бел+ес, дөң+ес

үлгілес) тұлғаларынан жасалып, «кіші, шағын түрік» мағынасын береді. Уәж: Ұланғайыр жерді алып жатқан Түркі қағанатына қарағанда, аумағы шағын, жан саны аз тайпалық құрылымды Түркеш/Түргеш «кіші түріктер» деп атаған. «Күлтегін» ескерткішінде «Түргеш ханы түркіміз, өз халқымнан еді» (18-жол). (Орхонские надписи, 2001, 179) деген ақпарат бар, ендеше ағайын тайпа болғандықтан, «түрк+еш» атануға толық құқы бар ел болған.

Үрүм. «Күлтегін» ескерткішінде Пұрм түрінде таңбаланған (Кт(б) 4-жол). Зерттеушілер ол сөзді апұрым, парпурум т.б. тұлғада оқып келді, алайда бұл этнонимнің пұрм/үрүм/рим, яғни Византия екенін түрік ғалымы Баһауеддин Өткел дәлелдеп шыққан еді (Гумилев, 1994, 33). Рим сөзін түркілер протеза жасамай айта алмайтынын ескерсек, Үрүм тұлғасы тіл заңына қайшы келмейді. Қазақ тілінде «қызды Қырымға, ұлды Үрүмге қоңдырды» мәтелінде осы атау сақталып қалған. Түркі қағанаты Византиямен одақтас болып, жібек саудасымен айналысқаны тарихтан мәлім.

Чігіл. Чігіл/шігіл этнонимі туралы «Көне түркі сөздігі» түрік тайпасының бірінің аты екенін айта келіп, ауыспалы мағынада «қарапайым, қара халық» дегенді білдіретінін келтіреді (ДТС, 1969, 145). Ал М.Қашқари шігілдердің үш аймаққа бөлініп орналасқанын (Құйас қалашығы, Тараз-Талас қаласының маңы және Қашқар қыстақтарында) айта келіп, атаудың өзі Ескендір Зұлқарнайынның ин чиг-ил «неткен батпақ» деген сөзінен пайда болғанын атап өтеді (Қашқари, 1997, 452). А.Македонский сол жерге бір қорған бекет салдырыпты. Сол қорған бекет «Шігіл» деп аталып кеткен (сонда, 145).

«Китаб худуд ал-алам мин ал-машрик ила-л-магриб» жинағында Шігіл қаласы қарлұқтар мен чігілдердің шекарасында орналасқаны; мұсылман елдеріне жақын салынғаны; саудагерлер тоқтайтын, гүлденіп тұрған қолайлы қала екені айтылады (Худуд ал-алам, 16-бөлім). Бұл М.Қашқари жазып отырған қорған-бекет екені анық.

Осы мәліметтерден басқа Шігіл этнонимі туралы пікірлер кездеспейді. М.Қашқаридің анықтамасын халықтық этимология десек те, оның Шігіл қорғаны туралы айтқаны мен «Худуд ал-алам» кітабының дерегі мынадай шешімге жетелейді. Біздің ойымызша, Шігіл этнонимі көне түркі. шік/жік/шек «шекара» (Кайдар, 2005, 273) + іл/ел «ел, халық» сөздерінен бірігіп, «шекара халқы» деген мағына беретіндей. «Көне түркі сөздігіндегі» чігіл «қарапайым, қара халық» деген қосымша мән де осыған меңзейді, өйткені ертеде шекара бойына қарапайым, кірме халықтарды орналастырып, ақсүйектері астанада тұрғаны белгілі.

Шігіл тайпасының солтүстікте орналасқан Чік тайпасымен байланысы бар ма, білмейміз, бірақ екі этноним де чік/чек «шекара» мағынасынан ашылады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, Ұлы Жібек жолы көптеген ел, тайпа, ұлыстардың үстін басып өткені белгілі. Ол елдердің бірі Жібек жолы арқылы саудасын жүргізсе, енді бірі керуен жолдарының қауіпсіздігіне жауапты болды. Жібек жолын қолда ұстап, пайда табу үшін Қытай, Түркі, Иран, Византия мемлекеттері арасында үнемі күрес жүріп отырды.

Біз бұл мақалада Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан 15 шақты ел, ұлыстардың аттарына (этнонимдерге) ішінара этимологиялық талдау жасадық. Бұлар макроэтнонимдер болып табылады және жасалған талдаулар сол кездегі ру-тайпалар туралы мәліметтер бере алады деп ойлаймыз. Кез келген этимологиялық талдау болжамнан тұрады деген қағидаға сай, авторлардың ұсынған тұжырымдарын да жүз пайыз ақиқат деп қабылдауға болмайды, алайда сол ұсынылған болжамдардың бірінде этнонимнің шын мағынасы жатуы да мүмкін.

Мұндағы этнонимдердің кейбірі күні бүгінге дейін сақталған, кейбірі басқаша атала бастаған, енді біреулері біздің заманға жете алмаған.

Әдебиеттер тізімі

1. Бартольд В.В. Соч., т. II, ч. 1. – Москва: Наука, 1965. – 100 с.
2. Бияров Б.Н. Өр Алтайдың жер-су аттары. – Алматы, 2019. – 45 б.
3. Гумилев Л.Н. Көне түріктер: көпшілік оқырман қауымға арналған. – Алматы: «Білім», 1994 – 88 б.
4. Древнетюркский словарь. – Москва, 1969. – Б. 570-584.
5. Жеменей И. Қазақша-парсыша және парсыша-қазақша сөздік. – Алматы: «Санат», 1994. – 214 б.
6. Кайдар А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы: Изд. «Арыс», 2005. – 273 с.
7. Каландаров, 2004, 35-т: Каландаров Т. Таджики. Большая российская энциклопедия. 35-т. Москва, 2017. – 225 с.
8. Оссон К. От Чингисхана до Тамерлана (Перевод и предисловие проф. Н. Козьмина) 2-е издание. – Алматы: «Санат», 1996. – 63 с.
9. Кононов А.Н. Семантика цветообозначения в тюркских языках // Тюркологический сборник. – 1981. – С. 37-74.
10. Қайыркен Т.З. Көне түркі ескерткіштеріндегі қытай жазбалары (VII – XIV ғғ). – Өскемен: Рекламный Дайджест, 2008. – 92 б.
11. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрк): 3 томдық шығармалар жинағы/ауд. А.Егеубай. – Алматы: Хант, 1997. – 343 б.
12. Малявкин А.Г. Исторические география Центральной Азии (материалы и исследования). – Новосибирск: Наука, 1981. – 116 с.
13. Махпиров В.У. Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). – Алматы: Институт востоковедения МН-АН РК, 1997. – 135 с.
14. Мульдияров П.Я. О терминах сколот и парлат // Universum: Общественные науки. – Москва, 2015. – № 4 (14). – 31 б.
15. Обольченко О.В. Культура античного Согда по археологическим данным VII в. до н.э. – VII в. н.э. – Москва: ГРВА, 1992. – 45 с.
16. Орхонские надписи. Кюль-тегин. Бильге-каган. Тоньюкук. – Семей: МКА, 2001. – 225 с.

B.N. Biyarov, A.M. Kartaeva

S. Amanzholov East Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

The etymology of some ethnonyms found on the Great Silk Road

Abstract. The article examines the etymology of some ethnonyms found on the Great Silk Road. A partial etymological analysis is made of the names (ethnonyms) of the Ulus, the country located along the Great Silk Road. The analyzes made information about the tribes of that time. It is believed that some of the ethnonyms here have been preserved to this day, some have been called differently, and some have not reached our time.

It is known from history that the Great Silk Road passed through many countries, tribes, and peoples. The countries located along the Silk Road conducted trade through the Silk Road, and one was responsible for the security of the caravan routes.

The history and etymology of the ethnonyms Avar, Karluk, Kurykan, Kyrgyz, China, On ok, Sogdy, Tabgach, Tangut, Tatar, Tuput, Turgesh, Urum, Chigil are shown and described. It is known that any name, whether it is a toponym or an ethnonym, is based on a special sign. The peculiarity of each name was related to their profession.

The Chinese ethnonym, like many other ethnonyms, is said to have been imposed on the country from outside. It is argued that it is an ethnonym formed on behalf of the Qidan tribe of Mongolian origin, which conquered Northern China and founded the Liao state in the X-XI centuries. It is said that the influence of merchants who traded with the state of Khytan/Kidan had a lot of influence on the widespread spread of this name to Europe and Russia. It is known from history that the Great Silk Road was created for the trade of silk

fabrics produced in secret by the Chinese. Although the main road runs in the direction of China - Central Asia - Byzantium - Iran - Europe, it is now known that it has many branches that spread in all directions.

The article was written within the target program project approved by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan BR10965370 «Study of the historical toponymy of the Great Silk Road at the junction of sciences».

Keywords: The Great Silk Road, ethnonym, toponym, etymology, language, history, tribe, Turkic language, ancient Turkic monuments

Б.Н. Бияров, А.М. Картаева

Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

Этимология некоторых этнонимов, встречающихся на Великом шелковом пути

Аннотация. В статье рассматривается этимология некоторых этнонимов, встречающихся на Великом шелковом пути. Проведен частичный этимологический анализ названий (этнонимов) улуса, страны, расположенной вдоль Великого шелкового пути. Проведенные анализы сообщают о сведениях о племенах того времени. Считается, что некоторые из этнонимов здесь сохранились до наших дней, некоторые назывались иначе, а некоторые не дошли до нашего времени.

Показаны и описаны история и этимология этнонимов авар, карлук, курыкан, киргиз, кита, онок, согды, табгач, тангут, татар, тупут, тюркеш, урум, чигил. Известно, что в основе любого названия, будь то топоним или этноним, лежит особый знак. Особенность каждого имени была связана с их профессией.

Говорят, что китайский этноним, как и многие другие этнонимы, был навязан стране извне. Утверждается, что это этноним, образованный от имени племени кидань монгольского происхождения, завоевавшего Северный Китай и основавшего в X-XI веках государство Ляо.

Из истории известно, что Великий шелковый путь проходил через многие страны, племена и народы. Страны, расположенные вдоль Шелкового пути, вели торговлю через Шелковый путь, и одна из них отвечала за безопасность караванных путей.

Хотя главная дорога пролегает в направлении Китай — Средняя Азия — Византия — Иран — Европа, теперь известно, что она имеет множество разветвлений, разбросанных во всех направлениях.

Статья написана в рамках целевого программного проекта, утвержденного Министерством образования и науки Республики Казахстан BR10965370 «Изучение исторической топонимии Великого Шелкового пути на стыке наук».

Ключевые слова: Великий шелковый путь, этноним, топоним, этимология, язык, история, племя, тюркский язык, древнетюркские памятники.

References

1. Bartöld V.V. Soch., t.II, ch.1.[Works vol. II, part 1.]. (Nauka, Moscow, 1963, 100 p.), [in Russian].
2. Bيارov B.N. Ör Altaidyñ jer-su attary [Names of lakes of Altai]. (Almaty, 2019, 45 p.), [in Kazakh].
3. Gumilev L.N. Köne türkter: köpşilik oqyrman qauymğa arnalğan [Ancient Turks: For the general readership]. (Almaty, «Bilim», 1994, 88 p.), [in Kazakh].
4. DTS, 1969. 570, 584: Drevnetürkski slovar [Old Turkic dictionary]. Moscow, 1969. [in Kazakh].
5. Jemenei İ. Qazaqşa-parsyşa және parsyşa-qazaqşa sözdik [Kazakh-Persian and Persian-Kazakh dictionary]. (Almaty, «Sanat», 1994, 214 p.), [in Kazakh].
6. Kaidar A.T. Struktura odnoslojnyh kornei i osnov v kazahskom iazyke [The structure of monosyllabic roots and stems in the Kazakh language.] (Almaty, İzd. «Arys», 2005, 273 p.), [in Russian].
7. Kalandarov T. Tajiki. Bölşaiä rosiskaia ensiklopedia. [Great Russian Encyclopedia. 35-t.]. Moscow, 2017. [in Russian].
8. Osson K. Ot Chingishana do Tamerlana (Perevod i predislovie prof. N.Közmina) 2-e izdanie.[From Chingis Khan to Tamerlane (Translated and foreword by Prof. N. Kozmin) 2nd edition.] (Almaty, «Sanat», 1996, 63 p.), [in Russian].

9. Kononov A.N. Semantika svetooboznachenia v türkskih iazykah. Türkologicheski sbornik 1978, [Semantics of color naming in the Turkish language. Turkological collection]. Moscow, 1981. P. 37-74. [in Russian].
10. Qaiyrken T.Z. Köne türk eskertkişterindegi qytai jazbalary (VII – HIVǵǵ) [Chinese inscriptions on ancient Turkic monuments (VII-XIV centuries)]. – (Öskemen, Reklamnyi Daijest, 2008, 92 p.), [in Kazakh].
11. Qaşqari M. Türk tiliniñ sözdıǵı (Diwani lūǵat-it-türk): 3 tomdyq şyǵarmalar jinaǵy/aud. A.Egeubai. [Dictionary of the Turkish language (Diwani lugat-it-turk): a collection of works in 3 volumes]. (Almaty, HANT, 1997, 343 p.), [in Kazakh].
12. Maläykin A.G. İstoricheskie geografia Sentralnoi Azii (materialy i issledovania). [Historical geography of Central Asia (works and researches).] (Novosibirsk, Nauka, 1981, 116 p.), [in Russian].
13. Maħpirov V.U. İmena dalekih predkov (istochniki formirovaniya i osobenosti funksirovaniya drevnetürkskoı onomastiki)[The names of distant ancestors (sources of formation and features of the functioning of ancient Turkish onomastics)]. (Almaty, Institut vostokovedeniya MN-AN RK, 1997, 135 p.), [in Russian].
14. Müldiarov P.İa. O terminah skolot i paralat. Universum: Obşestvennye nauki.[On the terms skolot and paralat. Universum: Social sciences]. Moscow, 2015. No.4 (14). P.31. [in Russian].
15. Obölchenko O.V. Kültura antichnogo Sogda po arheologicheskim dannym VII v. do n.e. – VII v. n.e. [Culture of ancient Sogd according to archaeological data of the 7th century. BC. – 7th century AD]. (Moscow, GRVL, 1992, 45 p.), [in Russian].
16. Orhonskie nadpisi. Kül-tegin. Bilge-kaǵan. Tönükük. MKA. [Orkhon inscriptions. Kul-tegin. Bilge-kagan. Tonyukuk. ICA]. (Semei, 2001). [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Бияров Бердибек Нуралдинович – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан.

Картаева Айжан Маратбекқызы – филология ғылымдарының докторы, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті профессоры, Өскемен, Қазақстан.

Biyarov Berdibek Nuraldinovich – Candidate of Philological Sciences, Professor of S. Amanzholov East Kazakhstan university, Oskemen, Kazakhstan.

Kartayeva Aizhan Maratbekovna – Doctor of Philological Sciences, Professor of S. Amanzholov East Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan.